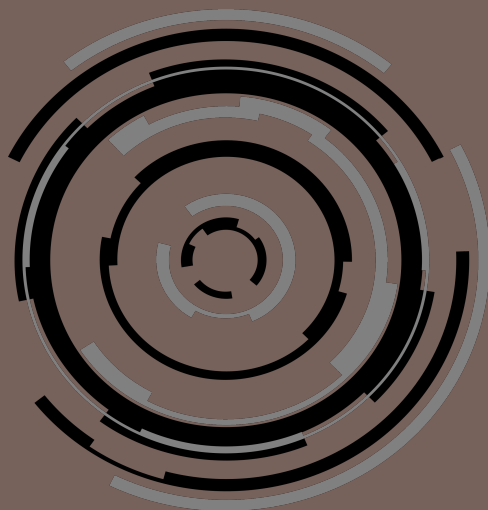

АДЛЕР
ТИМЕРГАЛИН

Әфсен
түгел

АДЛЕР ТИМЕРГАЛИН

Әфсен түгел

Кыйсса тексты 2014 елда чыккан (ТКН)

Сайланма әсәрләр китабыннан алынды.

Сканлау, таныту, тикшереп укып
чыгу һәм китап калыбына күчерү

"bağış" берләшмәсе
тарафыннан башкарылды.

Казан

Буран '5, 2018

Ашыгыч телеграмма
Арадаш станциялардан бу хәбәрне
тоткарсыз тапшыруларын үтенәбез.

Адрес: Киек Каз Юлының сул канаты, Сигзән
йолдызлыгы, СФ системасы. Космик Үзәккә,
директор О'Нейрога.

«Хөрмәтле директор!

Жир атмосферасында очканда helicopterыбыз
һәлакәткә очрады һәм аның белән бергә «Материализа-
тор» аппараты да югалды. Экипаж арасыннан корбаннар
юк. Авариянең сәбәпләре тулы рапортыбызда жентекләп
күрсәтелер. Аппарат махсус савытка салынып, һава кер-
мәслек итеп томаланган, ләкин, бәхетсезлектә каршы,
һәлакәт урынының төгәл координатлары билгесез. Жир
планетасының ул тирәләрен куе урманнар каплаган,
сазлыктар күп, халык аз яши, шулай, булгач, материали-
заторның кеше кулына төшү ихтималы юк чамасында.
Хәзерге вакытта без Өченче планетаның иярченендә.
Планета халкы аны Ай дип йөртә. Тикшерү эшләре алып
барабыз һәм Ай минералларыннан кайтыр юллык атом-
төш ягулыгы эзерлибез.

Күрсәтмәләр көтеп, сәяхәт
житәкчесе О'Шейли, 10203 ел, өченче
квартал, беренче декада (жирле ха-
лык исәбендә Елкы елы, Сөнбел ае)».

Үтә ашыгыч

*Ретранслятор станцияларга бу космограмманы
тоткарсыз үткәргәргә боерам.*

*Адрес: Киек Каз Юлының Уң канаты, Картлач йол-
дызлыгы, Сары йолдыз системасы, Өченче планетаның
иярчене. Фәнни-тикшеренү экспедициясенең җаваплы
җитәкчесе О Шейлига.*

«Командор!

Материализаторны югалту һәм аны тапмыйча кай-
ту — җинаять белән бер. Аппаратның кыргыйлар ку-
лына элэгүе ифрат зур бәла китереп чыгарырга, моның
нәтижеләре сез ачкан планетада гына түгел, бөтен Кояш
системасында, хәтта якын йолдызларда да чагылырга
мөмкин. Иҗтимагый-тарихи үсешкә чит йогынтыларны
тыю турындагы гомумгалактик карарны исегезгә тө-
шерәм. Сизгә, шулай ук бөтен экипажга, каты кисәтү ясыым
һәм аппаратны алып кайту өчен кичегүсез чара күрергә
тәкъдим итәм. Җир халкы белән сирәк аралашыгыз, кем
булуыгызны сиздермәгез, югыйсә кыргыйлар аңында
гайре табигый көчләргә инануны тагын да көчәйтүегез
мөмкин. Радиохәбәрләрегездә хискә бирелмәгез һәм Җир
халкы сүзләрен (терминнарын) кулланмагыз.

Космик Үзәк директоры, Куш
йолдызлар премиясе лауреаты О'Ней-
ро. 10203 ел, дүртенче квартал, берен-
че декада».

* * *

Кыл кушып үргән җәтмәсе тагы буш чыккач, Котлы
Шәнгәрәй ачуыннан карганып куйды. Кичтән, балыкка
чыгып китәр алдыннан, белгән догаларын да укуштыр-

ган иде югыйсә. Килешли дә, баш өстенә тарыдай сибелгән йолдызларга карап, теләкләр теләп килде... Кул арты киткән дисәң дә инде... Әллә соң балыгы кырылып беткәнме? Тузга язмаганны! Очсыз-кырыйсыз Болгар йортында урман бетәрме? Мишә хәтле Мишәдә балык бетәрме?

Балык тозлау, кышкылыкка һәм көнбаешыннан махсус килә торган христиан сәүдәгәрләренә сатарга балык киптерү-каклау өчен иң әйбәт вакытлар. Шушы атналарда тотып каласы иде. Аннан бүтән эшләр көтә: урманда ике тапкыр алты жирдә чолык билгеләп куйган иде, кеше күзә төшкәлэгәнче аларның балын аласы бар. Аю-ахуннар да бал дигәндә муеннарын сындырырга разый. Бал булса, ипекәй була дигән сүз, аны Идел буйлатып зур-зур каекларда — учаннарда китереп саталар. Аннары, әкрәнләп, киек аулау чоры башлана. Бурсыклар симерә, берәр аю эләксә дә ярап куяр иде. Янә китереп, болан ауларын рәтлесе, абзар-кураны кышка әзерлесе бар. Былтыр Субаш кешеләреннән, юкә суеп, шуннан жиңелчә аяк киеме — чабата ясарга өйрәнгән иде. Юкә әзерләргә кирәк. Өлкән малае Рәхим дә кул арасына керә башлады инде. Кеше саен өчәр киём чабата ясаса, кышның-кыш буена житәр, Алла боерса. Күн итекляр тузмас. Юкагачтан курыс төшөрөп, түбәләрне дә әйбәтләп ябып жибәрсә, өйгә жил-буран үтмәс. Мунча бурап куйсаң да шәп булыр иде. Болгардагы мунчалар кебек үк булмаса да, каен себеркесе белән әйбәтләп чабынып чыксаң, тәннәрең яңарган күк була. Балаларга да чисталык бик кирәк... Шулай, әкрәнләп, тернәкләнөп китеп булыр кебек бу яңа жирләрдә...

Шәһәри Болгардан качканга ике ел тула инде. Бөтен йорт-жир шунда калды. Качмас идең дә, еллары бик тынычсызга китте. Кояш баешыннан ак инал гаскәрләре гел борчып тора, хәзәрләр елның-елында талап, ут салып китәләр. Ясак түләмисез, дип интектерәләр. Болгарны

ничә тапкыр жиимерделәр инде. Усал-унтагайлар күбәйде, Идел буенча каекларга төялеп елга баскыннары килеп-китеп йөри башлады, кояш чыгышыннан — Каракорым дигән ерак бер каладан, тәбәнәк атларга атланган аяусыз монгол явы ябырылып килә дигәнне ишеткәч, күршесе һәм жан дуствы Колгали белән киңәште дә, сатардай әйберләрен сатып, күп нәрсәне болай гына калдырып, арбалар юнәтеп, Идел ярыннан югарыга таба күченеп киттеләр...

Ят җиргә, Мишә буйларына, Субаш кешеләре арасына килеп урнашып, киез тирмә генә кордылар да яши башладылар. Әллә нихәтле урман егарга, йорт-кура өчен урын арчырга туры килде. Шәнгәрәйнең беләкләре таза чак, ә тормышка ул теше-тырнагы белән ябышкан иде. Еллар гына тыныч торсын, Шәнгәрәй бөтен хужалыгын җайга салып җибәрер әле. Колгали белән кое казырлар, урман аланын киңәйтеп, иген игә башларлар. Малайлар үсә төшкәч, берәрсен тимерче осталыгына өйрәтү дә хыялда йөри иде... Бәлки киләчәктә монда зур бер авыл, йә кала үсеп чыгар һәм аңа Котлы Шәнгәрәй исеме кушарлар. Ә бәлки Колгали нәселе ныграк тамыр җәяр...

Шуларны уйлый-уйлый, Шәнгәрәй җәтмәсен тагы елга култыгына аркылы салып чыкты. Аннары катык белән көлчә ашады, җиләк изеп әчкелтем су эчте. Якын-тирәдән бер әйләнәп килерлек вакыт бар иде әле.

Көймәсен ныклап бәйләп куеп, Шәнгәрәй култык тирәли әйләнергә карар итте. Эче куыш агач очрамасмы? Аннан менә дигән бүрәнә умарта чыга, тәпән ясап була. Йә менә болан мөгезе тапмасмы?

Алтын тапсаң иде... Юк шул, бу тирәдә алтын си-белмәгән. Асылташлар да юк монда. Тәрәзәгә куела торган үтә күренмәле ясса ташлар да очрамый. Шунлыктан тәрәзәгә карындык тарттырып куясың. Булмаса, ансыз да яши бирәсең. Аның каравы, урман-суларга, киекләргә бай Болгар йорты. Аю, бүре, төлкедән кала, селәүсен, бурсык,

кабан, кондыз, сусар, ас, кама, тиен кебекләр дә тулып ята. Болан, поши күп. Яз көне һәм көзләрен күлләр үрдәк оясына әйләнә. Мишә тирәсен аккошлар да ярата. Урманнар чикләвек, чия, шомыртка, төрлө жиләкләргә бай.

Котлы Шәңгәрәй вакытны кояшка карап чамалый, ком-су сәгатьләре хакында ишетеп кенә белә, аларын да кирәксез нәрсәгә хисапый иде. Вакытны секундларга бүлеп өләшә торган саран заманаларга кадәр кешелек дөньясының жиде-сигез йөз еллар алга атлыйсы бар иде шул әле. Ә Шәңгәрәйнең вакыты чикләнмәгән, ул һаваны да күкрәк тутырып сулый, теләгән агачын кисеп аудары, теләгән жәнлеген (көчә генә житсен) аулай һәм, табигать белән берлектә, үзе белмәгән тәрәккыят юлыннан карусыз атлай иде.

Шәңгәрәй, татлы хыялларга чумган килеш, бер казыкка тотынып, комлы яр буенда басып тора иде. Мәгъ-риптә яңгыр болытлары күперә башлады. Агач яфракларын шаулатып жил исең куйды. Елга өсте капый жыерчыкланып китте. Әйтерсәң лә табигать бер уфтанып куйды... «Жәтмәне жыештырырга кирәк», - дип уйлады Шәңгәрәй һәм кинәт үзе тотынган казыкка игътибар итте. Ул аны сынып корыган яшь агач дип уйлаган иде. Ләкин бу казык дигәнә агач түгел, бәлки, тимер шикелле нәрсә булып чыкты! Ул коңгырт тутык белән капланган, жил-яңгыр ашаудан, күрәсәң, шадраланып беткән. Шәңгәрәй, сискәнәп, кулын тартып алды. Әкәмәт! Тимер кебек кыйбатлы әйберне монда кайсы юләре кагып куйды икән? Бу тимердән ярты авылга житәрлек сука калаклары ясап булыр иде бит! Ничә сөңгә башы гына чыгар иде!

Шәңгәрәй курка-курка гына тагы казыкка кагылды. Тимер салкынча иде. Шәңгәрәй казыкны кымшатырга тырышып карады. Кая ул! Йөзьяшәр имән дә болай төпләнәп утырмас. Монда балта-көрәк ише коралсыз эш түнтәрерлек түгел иде. «Иртәгә үк киләм дә казып алам»,

- дип күңел төбенә салып куйды Шәңгәрәй.

Жәтмәдә берән-сәрән генә булса да балыклар чәбәләнә иде. Хәтта бер чуртан да эләккән. Калганы ваклар — чабак, бәртәс балалары, зәңгелә. Чү, нишләп авырайды соң әле? Төпкә-мазарга эләксә, ычкындыра алмыйча жәфа чигәрсен. Тырыша торгач, Шәңгәрәй жәтмәне сөйрәп чыгарды. Анда агач төбә дисен төп түгел, ниндидер бер йомры нәрсә бар иде. Балыкчы аны карарга ашыкмады, башта чабакларны чүпләп сөкәгә салды. Күп тә түгел, шулай да ике-өч чиләк булыр.

Терсәк буга гына булса да, йомры әйбер алагаям авыр иде. Ул, ләмгә катып, бака ефәгенә төрөнгән. Таяк белән кыргач, кызгылт гәрәбәгә охшаган бер нәрсә күренде. Котлы Шәңгәрәйнең йөрәгә кагып-талпынып куйды: «Их, чүлмәк булып, эче тулы алтын тәңкәләр булсачы!» - дип ялварды ул. «Чүлмәк»не әйбәтләп юганнан соң, аның өметте тагы да зурайды, чөнки бу нәрсә гади ташка һич тә охшамаган, аны адәм кулы ясаганы көн күк ачык иде.

«Чүлмәк»не кеше-кара күрмәгәндә, хәзер үк ачып караудан да яхшысы юк иде, әлбәттә. Хәзинә булса, билгеле, Колгалиләр белән дә бүлешер...

Котлы Шәңгәрәй табылдыкны тегеләй дә, болай да боргалап карады, ләкин капкач кебек нәрсәсен дә, йозак йә келә кебек нәрсә дә тапмады. Шуннан соң ул саллыгына бер чуерташ алып килеп савытны төяргә тотынды. Гаҗәп: «чүлмәк»тә яньчелгән эз дә калмый иде. Ләкин Котлы Шәңгәрәй борынгыларга хас бер үжәтлек белән һаман сугуын белде. «Чүлмәк» чылт итеп ачылгач, Шәңгәрәй үзе дә аптырап китте. Калтыранган куллары белән савыт эчендәгә төргәкне алды. Йомшак каен тузына тартым кыштырдавык нәрсәне сүткәч, эченнән кирпеч рәвешлек бер әйбер килеп чыкты. Ни булыр икән?

Кирпечнең яссы ягында әллә нинди сызыклар, тамгалар. Котлы Шәңгәрәйнең мондыйрак сызыкларны

Шәһәри Болгарга килгән Багдад илчеләренәң кояш сәгатендә күргәнә бар. Гарәп илчеләре күләгәнәң кайсы сызык янына төшүенә карап вакытны үлчи беләләр. Ни генә әйтсәң дә, галим кешеләр шул, моңдагы кебек кара халык түгел.

Табылдыкның авырлыгы ярты батманнан ким булмас. Шәнгәрәй аны кабат төреп юл капчыгына салды. Жәтмәнә яшертен жиргә элеп куйгалаганчы, кояш агачлар арасына төшеп күмелде. Шәнгәрәй каегын ныгытып бәйләде, ботак-сатак белән каплады, аннары, капчыгы белән сөкәсен иңенә асып, өенә юл тотты.

Өйгә тикле өч чакрым ара үтәсе бар иде. Ерак та түгел кебек, ләкин моңда юл юк, әйләнеч сукмаклар гына.

Куелыкта инде караңгы төшә башлады. Хәер, ачык жирләрдә энә сапларлык якты иде әле.

Котлы Шәнгәрәйне улы Рәхимкул белән Ташбаш дигән сунар эте каршылады.

— Әткәем! Күп тоттыңмы? - дип сорады Рәхимкул, чабып килеп житү белән.

Әтисе малайның башыннан сыйпады.

— Житәрлек... - дип елмайды ул көчәнәп кенә, бик арыган кыяфәттә.

— У-у, чуртан бар икән! Тешләре...

— Анысын ипи эченә салып пешерербез, - диде балыкчы.

— Субаш авылындагы кебекме?

— Ие. Субаш халкы балык тотарга да, пешерергә дә оста... Әнкәң нишли әле?

— Әнкәй сиңа чалбар әмәлли. Биш энә сындырды инде...

— Энәләре начаргадыр, хәерсез... Корыч энә булсайде...

— Ни ул корыч, әти, ә?

— Ни дип... тимер инде. Тимернең катысы. Мин бе-

леп бетермим. Менә үзең үскәчтен тимерче булырсың. Барын да белерсең. Ә сез ни эшләр жиимердегез?

— Мин су ташыдым. Өй түренә текмә читән үрә башладым...

— Ә энең?

— Алмыш елаудан бушамады. Көне буге...

— Нишләп икән?

— Учак янында утырганда аягына утлы күмер чәчрәгән.

— Ай-яй... Йомырка сарысы сөртөргә кирәк иде.

— Сөрттек. Бака яфрагы да капладык.

Утыртма читән белән әйләндереп алынган ишегалдына керделәр. Шәнгәрәйнең хатыны Иртәгөл ишек катына йөгереп чыкты. Дөнъя читендә, карурман эчендә, телләрен дә аңышып житмәгән икенче халык арасында яшәве бу хатынга жиңел түгелдер. Ләкин Иртәгөл ире артыннан жир читенә барырга да әзер. Ул аңа туганнары ризалыгыннан башка чыкты, чөнки туган-тумачалары аны ислам диненә күчкән бер сәүдәгәргә бирмәкче иделәр.

— Атасы, бик алжыгансыңдыр? - аның беренче сүзе шул булды.

— Әллә ни түгел. - диде Шәнгәрәй һәм, сер бирмәскә тырышып, гәүдәсен турайтты.

— Тамак ялгап ал, әзрәк пешкән ит бар, - диде Иртәгөл.

— Итне каян алдың? - дип сорады ире.

— Колгалинең туры алашасы аягын сындырды. Суйдылар, - дип жавап бирде Иртәгөл, атны да, күршеләрен дә кызганган кыяфәттә.

Шәнгәрәй дә башын чайкап куйды. Начар, бик начар! Атларның аерата кирәк чагы бит хәзер. Күпме урман төплисе бар. Киләсе елны, Алла боерган булса, арыш, борчак, киндер чәчәргә ниятләнгәннәр иде. Ә атлар ике йортка өч бөртек кенә...

Шəнгəрəй, балыгын баскыч тəбєндə калдырып, ɵйгə узды хəм юл капчыгын ян сəкегə куйды.

ɵй эче караңгы иде. Баш сыярлык кына тэрэзə уем-нары якты кертми диярлек. Почмактагы мич авызыннан гына йөгөрөк учак яктысы тəшөп тора. Түр сəкедə Шəңгəрəйнəң кече малае Алмыш ята иде. Сабый, аруданмы, əллə чирдəнме, йокыга талган. Өстөнə япкан сары туны астыннан аяклары күрөнөп тора. Шəнгəрəй малайның аягын карады. Пешкəн жире кызарган, бер-ике куык кабарып чыккан.

Хужа, мич алдына махсус телөп куйган чыралар алып, берсен учактан кабызды да кирпич ярыгына кыстырды. ɵй эче яктырып китте, лəкин тəтөн, ыс сөңгəн почмаклар тагын да караңгыланган кебек булдылар.

Сəер табылдыкны Шəнгəрəй тамак ялгагач кына күрсəтте.

Күрсəтүе күрсəтү, ə менə «кирпеч»не чыгаргач, ɵй эче зəңгəрсу яктыга чумды. Чыра яктысын күмэрлек нур сибөп торган ялтыравык нəрсəне күргəч, Рəхимкулның күзлəре шар булды.

— Бу əллə алтынмы, əткəй? - диде ул хəм курка-курка гына бармак очларын «кирпеч»кə тидерде.

— Алтынын алтын түгел... - диде Котлы Шəнгəрəй, муен артын сыпырып.

Казан тирəсəндə кайнашкан Иртəгөл:

— Сихерле нəмəстə булмагае... - дип шик белдерде. - Чүлмəк эченнəн таптым дисəңме əле?

— Бəлəкəйрəк тəпəн күк нəрсə эченнəн... Тəпəне ачылды-китте берзаман...

— Сак була күрөгез, зəхмəтə кагылмасын.

— Нинди зəхмəт?

— Балыкчы турындагы əкиятне оныттыгызмыни?
- Болгарда чакта гарəплəрдə ялланып эшлəгəн Алпамыш сөйлəгəн иде.

— Ә теге, эченә жән томалап куйган чүлмәк... - дип элдерең алды Рәхимкул.

— Шул инде, шул!

Котлы Шәнгәрәй хатыны сүзеннән бик чыкмый торган иде. Ни әйтсәң дә, хәрәф таний белә аның хатыны. Бер кыш бикәгә йөрөп укыган...

Сихерле шакмакны сәке астына куйдылар.

Кичтән Алмыш уянып бер йотым сөт эчте дә тагы урынына ауды. Малайның тәне кызыша башлавын белгәч, әтисе белән әнисе хафага төштеләр. Аягы гына пешмәгәндер бу баланың, кояш та суккандыр дигән уйга килделәр. Баллы суның да, әрем төнәтмәсенең дә файдасы тимәде. Бәләкәй Алмыш ах-ух килеп ятты...

Төнлә, барысы да йоклап беткәч, өйалдында яткан Рәхимкул әкрән генә торып ишекне шыпырт кына ачып керде дә ян сәке буена үрмәләп килде. Төргәкне капшап тапты һәм, беркавым тыңлап торгач, кире ишеkkә таба үрмәләде.

...Лапас арты салкын ай нурларына коенган иде. Малай төргәкне шунда сүтте. Тотып карауга «кирпеч» жылы сыман тоелды аңа.. Рәхимкул, шакмакны ачарга тырышып, төрле жирләрен кысып, каергалап маташты. «Их, эченнән алыптай жән чыксын иде дә: «Йә, кодрәтле хужам, сиңа нәмә кирәк? Акбүз ат кирәкме? Күкбүз атмы? Мең манаралы, жиде йөз дә житмеш жиде катлы хан сарае салып биримме?» - дисен иде... Мин нәрсә сорар идем икән? Алтыны да, көмеше дә кирәкми. Әнкәйгә гәрәбә мунса сорар идем. Әткәйгә балта, аннары чалгы сорар идем. Алмышка...

Малай, хыялга бирелеп, кулындагы шакмакка жан кәргәнән сизми дә калды.

Шакмак нур сибә башлады, аның яктысында хәтта күлөгә төшә иде. Шул ук вакытта шакмак эченнән божан гүелдәгән кебек тавыш ишетелеп тора. Рәхимкул,

бер мизгелгә генә каушап калып, аны кулыннан төшереп жибәрде. Ләкин Болгар малае куркак куян нәселеннән түгел иде. Ул тартманы яңадан кулына алды да бик игътибар белән тикшереп чыкты. Менә бу ягында әллә нинди язу-тамгалар, ә бу кырыенда кечкенә генә төймә бар. Төймәсе зәңгәрләнеп тора. Ни икән ул?

— Жөн, и кодрәтле зат! - дип пышылдады малай. - Эгәрәнки син әйбәт жөн булсаң, Алмышка шәп күн итек бир, йомры башлы, каты үкчәле булсын... Миңа син бишмәт тегеп бир, аннары очлы бүрек... Әнкәйгә гәрәбә муенса, әткәйгә үтмәсләнми торган балта, чалгы, өтергеләр бир. Кызганма, жөн... Мин дә буш итмәм... Жиләк ашатырмын... Гөмбә яратсаң — гөмбә...

Шул мәлне нәзек кенә итеп сызгырган тавыш ишетелә башлады. Кышкы бураннарда моржаны ачып тыңласаң, мич алдында шундый сызгыру ишетелә.

Һавада жиләс бер хәрәкәт сизелде. Шакмак эченә һава ургылып керә иде, жиле шуннан икән. Аннары... аннары шакмак тагы жиргә төшеп китте. Тик бу юлы иңдә Рәхимкул гаепле түгел, шакмак малайны үзеннән читкә таба этә иде! Йомшак кына этә, ләкин аякта басып торам да димә! Рәхимкул бер-ике адым гына артка чигенде, әмма качмады.

Каршысында бер пар ялтыравык күн итек пәйда булгач та гажәпләнмәде малай, үзе кушканнарның үтәлүе аңа бик табигый булып тоелды.

Күн итектән соң, чират буенча, сырған бишмәт, менә дигән жылы йонлач бүрек, күз явын алырлык муенса, чәч кырырлык үткен чалгы, балта, төрле өтергеләр барлыкка килде.

* * *

— Бу хәл юньлегә түгел, атасы, - диде Иртәгөл. - Юк, юк, хәерлегә түгел! Мондый затлы нәрсәләрне берәү дә

бушка бирми.

— Бушка ук түгел бит, - дип йомшак кына каршы төште Шәңгәрәй. - Мин аны су төбеннән чыгардым. Коткардым...

— Курыкма, әткәй! - дип әтисенә ярдәмгә килеп җитте Рәхимкул. - Әйбәт әйбер бу! Ни телисең, шуны коеп бирә. Күр, гәрәбәсе нинди матур.

— Каян ала соң ул аны? - дип кашларын җыерды әнкәсе. - Кечтеки генә нәрсәдер үзе!

— Һавадан, әнкәй, Һавадан!

— Ә Һава ни?

Моңысын Рәхимкул белми иде. Хәер, моңы әле Мәгърип белән Мәшрикънең иң атаклы гыйлем ияләре дә белми, Һава... Күзгә дә күренми торган нәрсә үзе, ә менә җилгә каршы йөгереп кара!

— Юк, юк! - дип тәкларлады Иртәгөл. - Гәрәбәсе дә кирәкмәс, йә зәхмәте кагылыр...

— Балтасы бик шәп, анасы, - дип карады Котлы Шәңгәрәй. - Авыл түгел, кала салырга була, кала! Ул чалгысы... Печәнне үзе чаба бит, әй...

— Әнкәй дим, әйдә, Алмышка дару сорыйбыз, - дип тәкъдим итте шулчакны Рәхимкул.

— Тузга язмаганны. - дип каршы төште әнкәсе.

— Бирер микән? - диде Шәңгәрәй, уйчанланып.

— Бирә, әткәй! - диде уллары һәм аны-моңы сорап тормастан, өйгә йөгереп керде дә тылсымлы тартманы баскыч төбенә алып чыкты.

— Жә әле, күрик, син аны нишләткән идең? - дип сорарды әтисе.

— Менә болай боргаладым, аннары китереп менә бу төшенә бармак очы белән бастым. Үзем теләк теләдем, миңа шундый-шундый нәрсәләр бир, дидем...

— Ярый, хуш, алай булгачтын дару сорап кара. Пешкән җиргә сөртә торган бер дару, янә кояш сугудан тагы

берәрне...

Рәхимкул, сихер иясе кебек кыланып, «кирпеч»не бөтөргәләде дә зәңгәр төймәсенә төртте.

— Игелекле зат, син Алмышның пешкән жирен дөваларга дару бирсәңче, - дип пышылдады ул. - Сөртү белән төзөлөрлек булсын, азып китмәсен. Баш сызлаудан да дару бир. Алмышның тәне кызыша, ә монда табиблар да, им-томчылар да юк...

Ике тапкыр унга тикле санарлык вакыт узуга, дарулар баскыч төбөнә килеп утырды.

— Йа, ходай... - дип пышылдады Иртәгөл, агарынып. Даруларның берсе сай гына тәлинкадә, икенчесе кытай тустаганы — чынаяк кебек тирәнрәк савытта иде.

— Монысы эчәргә икән, - дип куйды Шәңгәрәй.

Балтырына шифалы май сөртеп, татлы дару эчергәч, Алмышның хәле күзгә күренеп яхшырды. Күп тә үтмәде, ялт итеп ишегалдына чыгып житте малаең. Аңа шыгырдап торган күн итек кигезделәр. Малайның түбәсе күккә тиде.

— Шәңгәрәй... - дип пышылдады Иртәгөл. - Әллә соң, мин әйтәм, сөт чиләге белән казан да сорыйбызмы? Бакыр казанны ямый-ямый үзең дә туеп беткәнсеңдер инде.

— Һе! - дип куйды Котлы Шәңгәрәй һәм өлкән малаена карап алды.

Тегесе, эреләнеп, тамак кырган булды.

— Бер, ике, өч, бездә гайрәт, бездә көч! - диде ул такмаклап һәм «сихеренә» кереште.

Әмма бу юлы рәтле-башлы нәрсә чыкмады кебек. Чиләк белән казан урынына әллә ни төсле генә шөкәтсез нәрсәләр барлыкка килде.

— Абау, болар ни-нәрсә? - дип аптырады хужа хатын.

— Туктале, әнкәй, - диде аңа Рәхимкул. - Син бит сөт

чиләге дидең, аның нинди буласын әйтмәдең. Казанның да төрлесе була ич. Бер төрлесе саплы, учакка асышлы, сылап куела торганы да бар...

— Сөт чиләге жип-жиңел, нык, чиста булсын. Үзеңдә сөт ачымасын... Казаны сапсыз кирәк, тиз генә янып тишелерлек булмасын иде...

— Агач чиләкме?

— Калай булсын. Жизме шунда... - дип сүз кушты Шәнгәрәй.

— Менә хәзер аңлашылды, - диде малайлары.

Шулчагында баягы нәрсәләр эреп юк булдылар. Алар урынына яңалары ясалды.

Сөт чиләге гажәп әйбәт килеп чыкты. Аның эче ак эмаль белән, тышы зәңгәр буяу белән капланып, кызыл чәчәкләр төшерелгән иде. Казанга килгәндә исә, анысы да бакырдан түгел, бәлки кара металлдан иде. Чуен, ахрысы. Шәнгәрәй шул сәгатәтә үк иске казанын кубарып алып яңасын урнаштырып куйды. Ә инде Иртәгөл апаның чиләккә ничек куанганын сөйләп тә бетерерлек түгел иде.

Алмыш һаман зурлар тирәсендә бөтерелеп йөрдә. Ләкин сәламәт балага игътибар бермә-бер кимедә. Шуңа күрә малай бер-бер чир табып булмасмы дип уйлана башлады. Бармагын ишеккә кыстырмакчы иде дә, авыртудан куркып, бу уеннан кире кайтты.

— Эти, эти дим! Кара инде... - дип ялынды ул. - Миңа йә кылыч, йә хәнжәр кирәк. Мин ювари булам. Мәргән булам! Дошманнарны кырам... Сугышмаслык итәм мин аларны!

Әмма әтисе малайны куалап ук жибәрде:

— Авызыңнан жил алсын, туйган инде ул кылычлардан! - диде. Шулай да үзсүзле малайга сөяк саплы пәке «эшләтергә» туры килде. Шәнгәрәй үзенә аучы пычагы сорап алды.

Кеше дигәнең бик тиз бозылучан, ә нәфеснең чиге

юк.. Курку-шикләнүләр бетте, теләк-хажәтләр арткан-нан-арта барды, баскыч төбе, аннары өйалды һәртөрле кирәк-яраклар һәм бик үк кирәк тә булмаган әйберләр белән тулды.

* * *

Үтә ашыгыч

Ретранслятор станцияләргә бу космограмманы беренче чиратта үткәрергә боерам.

Адрес: Киек Каз Юлының уң канаты, Картлач йолдызлыгы, Сары йолдыз (Кояш) системасы, Өченче планета, Ай. Фәнни-тикшеренү экспедициясенең җаваплы җитәкчесе О'Шейлига.

«Хөрмәтле командор!

Динамо-үзәктән альфа-туннель буенча энергия саркып югала. Димәк, сезнең материализатордан кемдер файдалана. Гыйльми эшләрегезне куеп торыгыз һәм аппаратны кичекмәстән эзләп табыгыз».

Космик Үзәк директоры

О'Нейро.

10205 ел, икенче квартал.

Ашыгыч

Ретранслятор станцияләрдән бу космограмманы тоткарсыз тапшыруларын үтенәбез.

Адрес: Киек Каз Юлының сул канаты, Сигзән йолдызлыгы, СФ системасы. Космик Үзәккә, директор О'Нейрога.

«Хөрмәтле директор!

Материализаторны эзләүгә бөтен көчебезне куябыз. Ләкин Өченче планетада туктаусыз сугышлар бара, халык белән аралашу бик катлауланды. Аппарат калган жиргә без ташлаган маяк-антенна эшләми, кешеләрдән башка мәгълүмат алыр жай юк, ә безгә бер миллион квадрат фәйн-метр мәйданны тикшерергә кирәк. Чит ил сәүдәгәрләре булып йөрибез. Ләкин сатып алучылар сирәк. Халыкны курку баскан. Бәлки энергия сарку юнәлешен билгеләп, материализаторны да табарбыз».

Экспедиция жетәкчесе

О'Шейли.

10205 ел, өченче квартал.

* * *

Жилкапка алдына ат менгән кешеләр килеп туктады.

— Әй, хуҗа өйдәме? Кунакларны каршыла! - дип кычкырды аларның берсе, күрәмсең, башлык кеше һәм, атыннан төшөп, тезгенен читән казыгына чалып куйды.

Шәнгәрәй туры лапаста балык каклый торган мич тирәсендә маташа иде. Күтәрелеп карауга ук күңеленнән шомлы уй йөгереп узды: «Болгардан... Ясак жыючылардыр... Монда да килеп життеләр, хәерсезләр».

Хуҗа, кулларын киндер альяпкычына сөртә-сөртә, чакырылмаган кунакларны каршы алырга чыкты. Аркылы колгаларын алып, капканы ачты, кулларын күкрәк турысында кушырып, баш иеп исәнләште.

Ювариаларның өчесе көбә күлмәктән, сөңге-жәяләр, бәләкәй айбалталар, гөрзиләр белән коралланган, ә дүртенчесе гадәти, ләкин зиннәтле киёмнән иде. Ул Котлы Шәнгәрәй каршысына килеп басты да:

— Мин Шәһри Болгардан тамгачы ага, - диде.

Шәнгәрәй басынкы гына баш иде.

— Безнең мәгълүматлар буенча, син монда берничә ел торасың, дәүләтебезнең бөтен байлыгыннан файдаланасың... Ә ясак түлэгәнең юк, - дип дәвам итте ага. - Атың ничек? Ничә жан? Мал-туарың күпме? Иген игәсеңме?

— Шәңгәрәй атлы. Кушаматым — Котлы. Төп Болгар кавеменнән, - диде йорт хужасы буйсынучан кыяфәттә. - Без дүрт жан. Ике ат, ике сыер...

— Бозауларың?

— Башмак танам бар.

— Сарыкларың?

— Ике-өч бөртек кенә... Икесен яз көне бүре буды.

— Күршеләрең кем?

— Колгали. Суварлар ыруыннан.

— Алар ничәү?

— Биш жан. Күптән түгел атлары имгәнеп, суйдылар...

Тамгачы ага куеныннан кәгазь алып нәрсәдер сызгалап маташты.

— Олуг ханымыз исеменнән. Алла колы Котлы Шәңгәрәй Болгар ханы казнасына түлесе ясак: бер бозау тиресе, өч сарык тиресе, биш тиен, биш кондыз, жиде тезем кипкән балык, ярты батман туңмай, бер күнәк сары май, бер тәпән кәрәзле бал...

— Бик күп була бит, мөхтәрәм ага. Мин әле монда тернәкләнеп кенә киләм, чәчкән игенем дә юк.

— Телеңне тый! - диде тамгачы коры гына. - Үзеңне качаклар исемлегенә теркәп куймаганга рәхмәт диген! Базда черер идең! Нәселең корыр иде!

— Рәхмәт, - дип пышылдады Шәңгәрәй, тәрәзегә күз төшереп.

— Өеңә алып кер, - дип боерды ага. - Салкын әйрән әзерләт. Нәбизең бармы? Минем колларымны сыйла...

— Өлгереп життеме икән? - диде хужа, астан гына карап.

— Ничә көн тора?

— Алты тәүлек...

— Алайса куәтенә ирешкән инде, - диде тамгачы бел-
декле төстә һәм, кораллы сакчыларына карап, хәйләләпме
шунда, шаярыпмы, күз кысты. - Бер чүлмәк житәр, көне
бик кызу, - дип өстәде ул, тирен сөртеп.

Иртәгөл качып-посып кына тәрәзәдән карап тора
иде. Ят кешеләр ишеккә таба килә башлагач, ул бәләкәй
якка кереп почмакка утырды да яңадан күренмәде. Ха-
тын-кызларда ислам диненең тәэсире — йөз яшерү сизелә
иде инде. Шәнгәрәйнең балалары да мич башына менеп
яттылар.

Башта әйрән эчеп сусыннарын бастылар. Аннары
икешәр тустаган тутырып нәбиз күтәрделәр. Тамгачы һәм
аның яраннары нәбиз артыннан ниндидер ак нәрсә кабып
куйдылар. Хәер, тамгачы нәбиз белән артык булышмады,
ул өй эчен, жиһаз-әйберләрен күздән үткәреп чыкты.

— Бай яшисең, кем... Котлы Шәнгәрәй, - диде ул, та-
магын кырып. - Тормышың житү...

— Биргәнәң шөкер... көн-төн эшлим, - диде аңа хужа.

— Тәрәзәләреңне зурайткансың икән. Пыяла каян
алдың?

— Пыяла?! Ни соң ул? Ә... тәрәзәдәгемә? Коры елга
буеннан ташлар арасыннан тапканыем... - дип алдашу
жаен эзләде Шәнгәрәй.

— Алай икән. Силикат пыяла бу планетада очрамый,
белдеңме?

— Каян белим... - дип мыгырдады Котлы Шәнгәрәй,
күзләрен яшереп. - Надан без, ага. Укымаган.

Тамгачы, үзалдына елмаеп, түр сәкедәге зәңгәр
чиләккә төртеп күрсәтте:

— Ә монысы?

— Сатып алган нәрсә... Болгарда чакта...

— Тагы ялганлайсың, Котлы Шәнгәрәй, - диде ага,

кырысланып. Шуны бел: чиләкнең эче эмальләнгән, ә тышы нитролак белән капланган. Ә андый ясалма мат-дэләр Жир цивилизациясенә мәгълүм түгел әле.

Адәм колагына ят сүзләр ишеткәч, хужа тәмам кое-лып төште. Мич буена сөягән тутыкмас балтасын ничек кенә каплап торырга тырышмасын, очлы күзле ага аны бая ук күреп алган икән.

— Балтаң да бик җилле, - диде тамгачы. - Кая, күрик әле. Әһә... әһә... Югары сыйфатлы корыч, сабы да агач түгел, бәрелү-сугылуга чыдам пластмасса... Сәер нәрсәләрең бар синең, Котлы Шәнгәрәй! Өеңә тентү ясарга мәҗбүрмен. Күптән түгел хан кәрваның юлбасарлар талаган, ишеттеңме?

— Юк, монда ни ишетәсең... Урман бит, - дип мыгырдады бичара Шәнгәрәй.

Тамгачы ым кагу белән, кораллы сакчылар өйне ай-карга тотындылар. Минут та үтмәде, ян сәке астыннан тылсымлы тартманы сөйрәп чыгардылар. Тамгачы төргәкне сүтеп карады. Аның йөзенә канәгать бер төс җәелеп чыкты.

— Материализатор, - диде ул үз-үзенә һәм җиңел сулап куйды. - Беренче модель. Ватык җире күрәнми, төзек булырга тиеш. Каян алдың? - дип белеште ул аннары.

Кече яктан Иртәгөл тавышы ишетелде.

— Шәнгәрәй, барын да әйтеп бир. Иелгән башны кылыч кисми. Бәладән башаяк, алып китә генә күрмәсен-нәр.

Мич башында посып яткан Рәхимкул энесенең колагына:

— Әрәм була... Бигрәк әйбәт нәрсәкәй иде... - дип пышылдады.

— Әләм итәләл, - диде Алмыш та һәм бүләк күн итеген кысыбрак кочаклады.

Котлы Шәнгәрәй үзе дә турысын әйтергә җыена иде.

— Су төбеннән жәтмәгә ияреп чыкты, - диде ул, кунакларга туры карап.

— Моннан еракмы?

— Дүрт чакрымнар булыр. Кояш чыгышында, елга култыгында...

— Син анда... тимер багана күрмәдеңме?

— Күрдем. Яр буенда.

Тамгачы ага ике сакчыга көттермәстән шул култыкка барырга кушты.

— Радиомаякны юк итәргә! - дип боерды тамгачы. - Бу тартма хан кәрваныннан булса кирәк, - дип белдерде ул Котлы Шәнгәрәйгә, - Гыйльме симия әйберсе... Син бу турыда беркемгә бер авыз сүз сөйләмәскә ант итәсеңме?

— Ант итәм... Билләһидер...

— Кояш һәм ипи белән ант ит.

— Кояш, һичберәүгә әйтмәм. Әгәр әйтсәм, ипи чыраен күрмим.

— Ярый, Котлы Шәнгәрәй. Хатының да бу антны онытмасын. Балаларың да, - дип өстәде ул, мич башына ишарәләп.

— Гомергә дә онытмалар, мәрхәмәтле ага!

— Болай булгач, без синең ясак ярлыгын юк итәрбез, - диде тамгачы һәм куен кесәсеннән баягы кәгазьне алды да, вак-вак кисәкләргә ертып, учакка илтеп ташлады.

— Рәхмәт, ага! Бик-бик рәхмәт... Урыныгыз жәннәт түрәңдә булсын!

— Һм-м... Жәннәт түрәңдә димсең? Жәннәт түрәнә кадәр, мине директор О'Нейро утлы табага бастырасы бар әле, туган... - дип куйды ага һәм аның күз карашы томанланып китте, төсе-кыяфәте үк үзгәргәндәй булды. Тамгачы бәкнең акшарлаган кебек чырае, куе шәмәхәгә тартым чәчләре, яшькелт күзләре, саз уйнаучыныкы кебек нәфис бармаклары хыялый бер жан иясенекен хәтерләтәләр иде... Котлы Шәнгәрәй, телсез калып, тамгачының гайре

табигый йөзенә, коточкыч тирән уйлы күзләренә карап торды.

— Хушлашыйк, Шәңгәрәй дус, - диде тамгачы, яңадан бу дөньяга кайтып төшкәндәй. - Сиңа уңыш телим, кардәш. Без жәяүләп кенә китәрбез. Атлар сезгә кала. Берсен күршенә бирерсең. Сау бул. Тәүбә-антыңны онытма...

Ишек ачылып ябылды.

Кече яктан хатыны чыгып дәшкәч кенә Шәңгәрәй аңга килгәндәй булды.

— Киттеләр... - диде ул ят бер тавыш белән.

— Исән-имин котылдык бугай, - диде Иртәгөл, әле һаман шыпыртлап. - Кемнәр булды бу, Шәңгәрәй, ә?

— Шәһәри Болгардан, диделәр диюен. Аңламассың... Ике ат бүләк иттеләр, ясак кәгазен ертып аттылар...

Мич башыннан малайлар сикереп төште.

— Ә иярләре, иярләре... Атлары гел көмештән киендерелгән! - диде Рәхимкул һәм энесен житәкләп йөгереп чыгып та китте.

Алар артыннан этиләре белән әниләре дә чыкты.

Атлар чабышкы түгел, базык, ләкин эш өчен — урман төпләү, жир сукалау, йөк ташу өчен коеп куйган иде. Котлы Шәңгәрәй бахбайларны сөя-сөя туры лапаска алып керде, малайларын бәләкәй арба белән печән алып кайтырга жиберде. Иртәгөл исә күршеләренә — Колгалиләргә сөенче алырга дип ашыкты...

Бәхете чиктән ашкан хужа атларны эчереп йөрде, хәтта башак болгатып бирде.

Берзаман дөнья шаулатып уллары кайтып керде. Аларның тыннары кысылган, арбаларын ташлап хәтсез жир чапканнар ахрысы.

— Әткәй! Әнкәй!

— Ни бар? - диде этиләре, ашыгып, чөнки бу көнне аның да куркуы житкән иде. Ул арада Иртәгөл дә кайтты.

— Ай, әткәй, әнкәй, без бер кызык күрдөк, - диде Рә-

химкул.

— Кулыктык,- дип сүз кыстырды сакау Алмыш.

— Жә, жә, сөйлә жәтрәк, - диде әниләре. - Ни күрдөгез?

— Нинди кызык? - дип өстәде Шәңгәрәй.

— Син былтырларны бүре тоткан аланда...

— Анда тикле ник дип бардыгыз? Печән чүмәләсе монда гына бит.

Ә без теге абыйларны күрдөк тә артларыннан киттек...

Шәңгәрәй, аларның бу эшен хупламавын белдереп, башын чайкап куйды.

—...Шул аланда, карт өянке янына килеп туктадылар болар, - дип дәвам иттерде Рәхимкул, күзләрен елтыратып. - Берсенә кулында озын сөңгә кебек тимер таяк та бар иде.

— Шуннан, шуннан? - диде Шәңгәрәй, кызыксынып.

— Без куак артына постык.

— Мин кулыктым, - диде Алмыш.

— Бүлдөрмәле! - дип ачулангандай итте Рәхимкул. - Карап ятабыз... Чишенә башлады болар. Көбә күлмәкләрен саллылар. Гел чишенеп беттеләр диярлек.

— Шуннан?

— Шуннан соң, өянке куышыннан төеннәр алып, шундагы киёмнәрне киделәр. Балык тәңкәсе күк жем-жем итә киёмнәре. Ут ягып, иске киёмнәрен шунда ташладылар. Коралларын да...

— Арттырасың түгелме, бәбкәем? - диде Иртәгол. - Тимер яна димени?

— Алар учакка әллә ни сиптеләр. Он шикеллерәк... Ялкыны агачлардан да биегрәк күтәрелде.

— Гөлт итте, - дип абыйсының сүзен куәтләде Алмыш.

Ә абыйсы йотлыга-йотлыга сөйләвендә булды:

— Аркаларына гөбе кебек нәрсә астылар, каешлары каптырдылар да...

— Гөлт итте... - дип һаман үзенекен тукуды Алмыш, Рәхимкулның авызына караган көенчә.

— Шул гөбе астыннан ак төтен ургылып чыкты, аннан соң бу кешеләр салмак кына һавага менеп киттеләр.

— Һавага?

— Ие, әнкәй, һавага шул. Колак тондырып улаган тавышка мин күзләремне чытырдатып йомдым...

— Мин дә, - диде энесе, абыйсыннан калышасы килмичә.

— Күземне ачканда тегеләр күктә чыпчык тикле генә булып калганнар...

— Хикмәти хода... - диде Иртәгөл апа.

— Учакларын карадыгызмы? - дип сорады Шәнгәрәй, ике малаеның да башларыннан сыйпап.

— Карамас болар, - диде әниләре, көлемсерәп.

— Карадык, эткәй. Көл генә өелеп калган. Көбә күлмәк тә, сөңге-кылыч та юк...

— Елга буендагы тимер багана да юктыр инде... - дип пышылдады Котлы Шәнгәрәй, маңгаен жыерып. Ләкин әлифне таяк дип тә белмәгән аучы һәм игенче бу хәлләрнең серенә төшенә алмады. Дөнья төнге урман кебек караңгы, колмак җепләре кебек чуаланып беткән иде. Шактый куәткә ирешкән «Болгар йорты» иленә эле таркалу һәм җимерелү чорын кичерәсе, аны Бату яулары таптап узасы, аннары тарих сәхнәсенә Иван Грозныйлар менәсе, Котлы Шәнгәрәй нәселенә патшалар, муллалар изүе астында ничәмә гасырлар яшисе бар иде...

Яңа жиргә ияләшмәгән атлар кешнәп тавыш бирделәр. Шәнгәрәй шулар янына китте.

* * *

Гадәти телеграмма. Адрес: Киев Каз Юлының сул ка-

наты, Сигзән йолдызлыгы, СФ системасы. Космик Үзәккә, директор О'Нейрога.

«Хөрмәтле директор!

Материализаторның табылуы турында хәбәр итәбез. Аны бер балыкчы су төбеннән тапкан һәм, кызганычка каршы, идарә механизмын өйрәнәп, кайбер көнкүреш кирәк-яраклары (казан — югары температурада ашамлык житештерү савыты, чиләк — сыек водород оксиды ташу һәм саклау өчен резервуар) материализацияләп өлгәргән. Бу исә Жир халкының эзләнүчән, тырыш һәм сәләтле булуын да күрсәтеп тора. Планетада хәзергә фән һәм техниканың әлегә башлангыч бер хәлдә булуын исәпкә алганда, материализатор төзеп биргән әйберләр тарихи үсешкә йогынты ясамаячаклар. Алар әкрәнләп тузып, искереп бетәр дип уйлыйм. Ерак киләчәктә аларның калдыклары археологларга үтә сәер булып тоелыр, әлбәттә. Ләкин ул заманнарда инде чит цивилизациянең йогынты ясау мәсьәләсе көн тәртибеннән төшкән булыр...

Без жирле халыкның тормыш-көнкүрешенә катнашмадык, материализаторны эзләгән чагында яңа роль — ясак жыючылар ролен уйнарга туры килде. Корбаннар юк. һәрхәлдә, безнең күренүебез халык хәтерендә томанлы һәм хыялый риваять рәвешендә генә чагылырга мөмкин.

Жир халкының киләчәктә гадел һәм тигез җәмгыять төзәргә көч-сәләте бар, генетик комплекслары үсеш-прогресс өчен җитәрлек.

Ләкин... Ләкин ни өчен без аларга бүген үк ярдәм кулы сузмыйбыз соң? Мин, экспедициянең җаваплы җитәкчесе буларак, Үзәк Идарә каршысында бу мәсьәләне бөтен кискенлегә белән куярга һәм элекке карарларны үзгәртү өчен бөтен көчемне салырга ниятлим. Космик тугандашлыкны мин тигезлек дип кенә түгел, яшь мәдәниятләргә ярдәм дип тә аңлыйм.

Космик вакыт исәбе белән биш тәүлектән юлга чы-

габыз».

Ихтирам белән, меңенче экспедиция башлығы
О'Шейли.

Телеграмма Айның көньяк полюсыннан җибәрелә.